

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Педагогічний інститут
кафедра соціальної педагогіки

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД НЕПОВНОЇ СІМ'Ї
У ПРОЦЕСІ ПЕРЕХОДУ В ПОВНУ ЗМІНЕНУ СІМ'Ю**

Наукова робота учасниці II етапу
Всеукраїнської студентської
олімпіади зі спеціальності
“Соціальна педагогіка”
студентки спеціальності “Соціальна
педагогіка і практична психологія”
Зенченко Тетяни

Науковий керівник
кандидат пед. наук, доцент
Костів Володимир Іларійович

**Ніжин
2008**

Актуальність і ступінь дослідження проблеми. Сім'я – це складна, динамічна, автономна система, що є невід'ємним елементом соціальної структури, пов'язує сучасне з минулим і майбутнім. Щоденно й безперервно впливаючи на дітей, вона володіє великим виховним потенціалом усебічної підготовки їх до подальшого життя. Проте, зменшення уваги з боку держави, суспільних інститутів до проблем сім'ї, виховання в ній дітей негативно позначається на багатьох функціях самої сім'ї, зокрема, виховній.

Погіршення соціально-економічних, санітарно-гігієнічних, побутових, психологічних умов життя сім'ї, відсутність необхідних ціннісних орієнтацій, низький рівень відповідальності, юридично-правового і морально-етичного обов'язку батьків є причиною зростання кількості неповних, деформованих сімей. За даними перепису 2001 року, в Україні 1,5 млн. дітей до 18 років (13,5%) виховуються в умовах неповної сім'ї і переважно матір'ю [Сім'я в умовах..., с. 29]. Такі сім'ї, як правило, утворюються в результаті розірвання шлюбних зв'язків подружжя. Сьогодні кількість розлучень катастрофічно росте. Так, в Черкаській області станом на 01.01. 2007 року [Білгородська О., 2007, 36] кількість шлюбів становила 5530, а розлучень 5742 (у порівнянні на 01.01. 2006 року шлюбів було – 9450, а розлучень – 8993), тобто сьогодні розлучається більше, як кожна друга сім'я.

Сьогодні більше половини дітей (за даними окремих експертів – 60-70%) до повноліття проживає певний період в умовах неповної сім'ї. При цьому нерідко виникає ситуація гострої конфронтації між дорослими членами сім'ї, що ускладнює й без того нелегкий процес різнобічної підготовки дітей до життя.

Проблема неповної сім'ї внаслідок багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин в останні десятиліття набула значного поширення як в Україні, так і в усьому світі. Вона вирішується часто позитивним чином через утворення нової сім'ї – в процесі переходу з неповної сім'ї у різні види повної зміненої сім'ї. Але і в такій сім'ї часто деструктивною постає її виховна функція. Адже, крім особистої драми, розчарувань і невдач у неповній сім'ї, ситуація ускладнюється

труднощами налагодження взаємин із вітчимою, мачухою. Тягар таких несприятливих обставин лягає на душу, серце, а часто й світоглядні цінності дітей, і тоді становлення особистості проходить у несприятливих психолого-педагогічних умовах.

Вітчизняні й зарубіжні дослідники, висвітлюючи теоретичні й практичні аспекти виховання дітей у таких сім'ях, виділяють низку негативних тенденцій, що знижують виконання сім'єю майже всіх основних функцій. Ці труднощі тісно переплітаються з новоутвореними психолого-педагогічними умовами та негативно впливають на процес формування особистості дитини.

Основні теоретичні й методологічні, наукові напрями цієї проблеми відображені в працях А. Макаренка, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Л. Віготського, М. Стельмаховича, І. Бека, С. Максименка, ін. Значна увага до проблем неповної сім'ї, наслідків розлучення, окремих аспектів виховання дітей із різних типів неповних і повних змінених сімей спостерігається, починаючи з початку 70-х років минулого століття, у працях радянських (М. Соловйов, Т. Титаренко, Б. Урланіс, А. Харчев, Л. Чуйко, М. Юркевич та ін.) та зарубіжних дослідників (К. Аронс, Й. Лангмейєр, З. Марова, З. Матейчек, Д. Варга,) підкреслюють менше прогресивність цього явища (наприклад, право на розлучення досягнуте в тривалій боротьбі, пов'язаній зі соціальним прогресом, ставленням до жінки, дітей, право на повторний шлюб і нове, щасливе життя), а більше негативні його сторони (ускладнюється процес виховання й розвитку дітей у зв'язку зі зміною відповідних взаємостосунків).

Ці труднощі переплітаються з психолого-педагогічними, що негативно впливає на моральне становлення дітей (А. Макаренко, В. Сухомлинський), їхні ціннісні орієнтації (В. Титаренко), навчальну успішність (Е. Васильєва, Т. Черкаська та ін.), готовність до сімейного життя (А. Захаров, Л. Ковальчук, В. Костів, Д. Кутсар, О. Максимович, ін.). У працях педагогів і психологів висвітлюються деякі інші сторони життєдіяльності цих сімей: специфіка спілкування дорослих із дітьми (Ю. Літвінене, Т. Лютова), вплив батьківської любові та

ласки (М. Буянов, Ю. Вавілов, А. Співаковська), взаємини членів сім'ї з батьками й родичами, котрі проживають окремо (А. Єгідес, В. Сисенко та ін.).

У зв'язку зі соціальною значущістю і недостатньою розробленістю цієї проблеми важливо вивчити особливості першопочаткових взаємин у повній змінній сім'ї, що впливають на розвиток і поведінку дітей. У теперішній час у зв'язку зі складністю життєдіяльності значної частини і неповних, і повних змінених сімей соціальні педагоги відчувають певні труднощі в соціально-педагогічному супроводі таких сімей, підтримці зв'язків із родичами, слабо розуміють внутрішній світ своїх вихованців, некомпетентні в організації диференційованої та індивідуальної роботи з дітьми та їх батьками. Відсутність у багатьох батьків знань, умінь і навичок у створенні педагогічно доцільних взаємин в умовах утворення повної зміненої сім'ї знижує виховні можливості спільних зусиль сім'ї, школи і громади.

Таким чином, виходячи з важливості цієї проблеми, враховуючи її недостатню розробку в сучасній теорії виховання, а також потреби практики у вдосконаленні педагогічних засобів, що забезпечили б ефективний розвиток дитини в умовах переходу з неповної у повну змінену сім'ю, обрано *тему дослідження: "Соціально-педагогічний супровід неповної сім'ї у процесі переходу в повну змінену сім'ю"*.

Об'єктом дослідження є виховні можливості утвореної з неповної повної зміненої сім'ї.

Предмет дослідження: процес соціально-педагогічного супроводу переходу з неповної у повну змінену сім'ю.

Метою дослідження є умови ефективного соціально-педагогічного супроводу переходу з неповної в повну змінену сім'ю.

Завдання дослідження:

– охарактеризувати сутність повної зміненої сім'ї як соціально-педагогічного феномену, її впливу на розвиток і поведінку дітей;

– обґрунтувати ефективні умови соціально-педагогічного супроводу виховного потенціалу перехідного періоду у повну змінену сім'ю.

У процесі дослідження використано комплекс **методів**: аналіз філософської, психологічної і педагогічної літератури, анкетування школярів та їх батьків, спостереження, інтерв'ю та бесіди з школярами, їх друзями, батьками, вчителями, родичами, методики – “Лист в редакцію”, “Тест незавершених речень” та ін.

Теоретичне обґрунтування підходів до розв'язання проблеми. Характеристика основних типів сімей за різними ознаками підтверджує унікальність й соціальну своєрідність кожної конкретної сім'ї, в якій поєднуються риси традиційних і нових сімейних укладів.

На основі класифікації сімей В. Костівим [1999, 2008], *повну змінену сім'ю* трактуємо як динамічну малу соціальну групу людей, котрі спільно проживають чи тимчасово відсутні, поєднані родинними відносинами (кровної спорідненості, шлюбу – повторного для одного чи обох із подружжя, можливо усиновлення/удочеріння), спільністю формування й задоволення біологічних і соціально-економічних потреб, любов'ю та взаємною моральною відповідальністю.

Саме визначення дає підставу класифікувати повні змінені сім'ї, що стосуватиметься, насамперед, нуклеарної (одноядерної) сім'ї, оскільки складні сім'ї матимуть дуже різноманітні поєднання, а отже й велику кількість різних варіантів сімей. Якщо за основу повної зміненої сім'ї брати наявність повторного шлюбу з боку батька чи матері, то така нова сім'я буде *повною зміненою материнською* або *повною зміненою батьківською*. Інакше такі сім'ї називають ще “*сім'я з вітчимою*”, або “*сім'я з мачухою*”. Коли в основі повної зміненої сім'ї буде наявність ще й усиновлення, таку сім'ю можна назвати “*зміненою сім'єю з прийомною дитиною (дітьми)*”. Якщо в основі повної зміненої сім'ї є повторність шлюбу з боку обох партнерів, у цьому випадку можуть проживати і зведені діти від обох батьків, тому таку сім'ю іноді називають *повною зміненою*

зі зведеними дітьми. Необхідно зауважити, що повна змінена сім'я є дійсно досить динамічна соціальна група: можливі переходи в різні інші типи, а також існування перехідного типу сім'ї.

Розрізняють такі етапи життєвого циклу повної зміненої сім'ї: 1) перехідний період, що веде до утворення сім'ї; 2) утворення повної зміненої сім'ї; 3) період нестійкості сімейних відносин; 4) період стабілізації сімейних стосунків; 5) період дестабілізації сімейних відносин; 6) руйнування сім'ї та її перехід у новий тип сім'ї (неповну тощо). Варто зазначити, що не обов'язково кожна повна змінена сім'я переходить через виділені етапи життєдіяльності сім'ї, в деяких випадках окремі етапи відсутні або зведені до мінімуму.

Кожен із означених етапів в окремому з типів повної зміненої сім'ї характеризується своєрідністю взаємин, що необхідно враховувати з метою забезпечення максимальних можливостей у реалізації виховної функції сім'ї.

Значна частина повних змінених сімей успішно здійснює свою виховну функцію. Ймовірність соціальної деформації вихідців із таких сімей підвищується з нагромадженням низки несприятливих чинників, бо практично будь-яка дитина в змозі справитися з однією чи двома несприятливими обставинами. В умовах же повної зміненої сім'ї таких обставин надто багато: тривалий вплив конфліктних ситуацій на дитину; виникнення напруженої обстановки у зв'язку з утворенням нової сім'ї; невротизація матері, невміння вибрати педагогічно доцільний стиль взаємин; матеріально-побутові труднощі; незгоди батьків і родичів у поглядах на спілкування й участь у вихованні дитини того з батьків, котрий проживає окремо і т. ін. Можливість накладання багатьох несприятливих чинників особливо підвищується в перехідний період зміни неповної сім'ї у повну змінену сім'ю.

Вітчими або мачухи зіткнуться з великими труднощами, якщо вони не підготують себе до нової ролі, до її пасток і розчарувань. Вони могли б уникнути багатьох проблем, якби ще до вступу в новий шлюб разом із дітьми отримали певну систему навчання і відповідні рекомендації.

Одна з проблем, з якими стикаються вітчимами і мачухи, пов'язана з їх надмірно сильним бажанням виділитися в цій ролі. Вони фантазують про те, як зможуть чудово проводити час із прийомними (усиновленими) дітьми, як діти будуть вдячні їм за це і полюблять їх. Хоча багатьом вдається добитися бажаного, іншим дістаються розчарування й хворобливі переживання. На початку взаємин діти не завжди адекватно реагують на вітчима або мачуху незалежно від того, скільки зусиль витратили останні на встановлення контакту. Деяких дітей навіть кривдить хороша поведінка стосовно них вітчимами чи мачухи. Один хлопчик-підліток заявив: „Я вважав би за краще, щоб мій вітчим не старався так сильно, тоді я б не переживав такого почуття провини. Я переживаю почуття провини через те, що я ставлюсь до нього погано. І я відчуваю провину перед своїм батьком, коли поводжуся добре стосовно вітчима”. Часто буває так, що, зіткнувшись із відторгненням, вітчим або мачуха відмовляються від подальших спроб зближення, прагнуть триматися подалі й недолюблюють дитину, котра відкинула їх щирі наміри.

Дитина, батьки якої розлучилися, а після цього одружилися повторно, випробовує два потрясіння. Для багатьох дітей розлучення батьків – велика трагедія, а якщо батьки одружуються знову, дітям доводиться пристосовуватися ще раз. Деякі діти відчувають полегшення при розлученні батьків, особливо ті діти, котрі виростили в атмосфері постійних бійок і страждань. Проте в багатьох випадках і розлучення, і новий шлюб представляють для дітей справжню катастрофу. Нерідко діти неповних сімей плекають надію, що коли-небудь батьки знову зйдуться разом і вони знову стануть щасливою сім'єю. Ці надії розбиваються вщент, коли батько одружується з іншою людиною. Деякі діти відчувають свою провину за розлучення батьків. Вони можуть мріяти про те, що коли-небудь придумують щось таке, щоб батьки знову були разом. Ці надії теж вивітрюються, коли батько одружується з іншою людиною.

Якщо дитина була близька з рідним батьком, то він може відчути загрозу з боку вітчима, який тепер позбавить його материнської чи батьківської любові.

Дитина може страждати передчуттям того, що батько, котрий одружився, тепер буде приділяти їй менше часу. У таких ситуаціях важливим чинником є вік дитини. Інші чинники – тимчасова віддаленість від моменту розлучення батьків, а також взаємостосунки, які були в дитини з тим батьком, хто відійшов від сім'ї.

Іноді маленькі діти можуть навіть знаходитися в піднесеному настрої, передчуваючи перспективу мати нового батька. Вони можуть сприймати нову людину як господаря дому, ставитись до нього з повагою і підпорядковуватися йому. Якщо дитина протягом років насолоджувалася повною увагою матері, то вона може віднести до нового батька майже так само, як єдина дитина часто відноситься до появи новонародженого брата чи сестри. Дитина може образитись на вітчима чи мачуху і зробити все, щоб викликати тертя між батьком і новим чоловіком. Дитина може відмовитися від співпраці й почати навмисно шкодити, провокувати і мстити. Часто дитина сподівається, що така поведінка, врешті-решт призведе до руйнування нового шлюбу.

Організація та аналіз результатів експериментального дослідження.

Вивчення нами перехідного етапу неповних сімей у повну змінену сім'ю на основі урахування ознак сімейного колективу [Ковбас Б., Костів В., Т. 1, с.], існуючих взаємин 40 сімей за результатами методики “Лист в редакцію”; 20 сімей школярів Тисменицької, Угринівської загальноосвітніх шкіл Івано-Франківської області, 2006-2008 роки) розподілені на такі групи:

1. Демократичні стосунки між членами сім'ї, обстановка відкритості, колективне виконання спільних справ, взаємодопомога, взаємоповага, атмосфера життєрадісності й оптимізму, єдність і згода стосовно дітей (в тому числі і з боку рідних померлого).

Для школярів із даної групи сімей (35 відсотків нашої вибірки) характерні стійкі, глибокі емоційні відносини з рідним і нерідним матір'ю (батьком). Люблять, поважають, гордяться традиціями своєї сім'ї. В сім'ї Валентина Ф. (13 років) на момент утворення повної зміненої сім'ї мати радилась із дитиною стосовно майбутнього їхньої сім'ї, надання допомоги в господарських справах.

Підліток гордо відчув значення власної фізичної і духовної сили. Це ніскільки не заважало матері зберегти провідну роль, вміло спрямовувати дії сина своїми порадами, не користуючись ніякими покараннями, спокійно налагодити стосунки з вітчимом дитини.

2. Демократичні відносини в сім'ї, колективне виконання справ, відповідальна залежність й повага членів сім'ї, але відсутність єдності вимог щодо змісту й методів виховання дитини (особливо в умовах розширеної повної зміненої сім'ї).

У школярів із даної групи (30 відсотків вибірки) разом із відношенням поваги до членів сім'ї проявляються в окремих випадках спроби зробити вигоду для себе з розходжень дій рідного і нерідного із батьків, а також підключення до цього інших дорослих членів родини. Моральна атмосфера сімей добра, але спільна сімейна діяльність проявляється слабо.

3. Атмосфера напруженості в сім'ї, зміна демократичних і авторитарних методів дії, атмосфера крайнощів – песимізму чи оптимістичного настрою.

Підлітки цієї групи сімей (20 відсотків вибірки) нестійкі у взаєминах із рідним і нерідним із батьків, родичами, їх відношення характеризуються неоднозначністю, імпульсивністю. У цих сім'ях бувають то сварки, то теплі, дружні стосунки. Частий прояв внутрішньої єдності сім'ї має егоїстичний, замкнутий характер і спрямований на те, щоб “показати іншим, на що ми здатні”. Так у сім'ї Володі П. мати прагне перетворити дитину більше в інструмент, аніж у мету своїх прагнень. Бажаючи, щоб її дитина будь-якою ціною добилась в житті того, чого не вдалось здійснити їй, мати діє з прямолінійністю тирана: її дитина повинна бути найкрасивішою, найбільш розумною, користуватись успіхом в оточуючих, усі повинні бігати, в тому числі й вітчим, навколо неї – тільки це буде нагородою для матері за її зусилля. Підліток поступово скочується на “трійки”, безуспішно займається багатьма нав'язаними матір'ю видами діяльності, не може налагодити взаємини з вітчимом, який авторитарно почав ставитися до дитини після погіршення її навчальних успіхів.

4. Конфліктна обстановка в сім'ї, неузгодженість дій рідного та нерідного з батьків, відсутність взаємного піклування, поваги, розбещеність членів сім'ї.

Діти з даної групи сімей (15 відсотків вибірки) часто терплять через надмірну увагу, а рідше через відсутність такої уваги до них із боку дорослих, часто можуть проживати в різних місцях (у бабусі по лінії колишнього батька чи бабусі й дідуся рідного з батьків). У сім'ї виникають конфлікти, в тому числі й прояви з боку підлітків грубості, неслухняності, втеч з дому і т. ін. Більшість батьків у таких сім'ях піклується про задоволення своїх вузько егоїстичних інтересів, турбота про дітей проявляється в тому, щоб вони були одягнуті, взуті, нагодовані, хоча й стосовно цього бувають зриви.

Важливою умовою поліпшення взаємин у повній змінній сім'ї є розуміння батьками й рідними ходу життєвою циклу сім'ї, поетапного дотримання ними основних вимог до нормалізації життєдіяльності сім'ї, згуртування членів сімейної групи як колективу. На кожному із етапів життєвого циклу повної зміненої сім'ї необхідно дотримуватись деяких вимог, які вели б до мінімальної шкоди в реалізації виховних можливостей сім'ї. На першому етапі актуальним є таке: тривалість ситуації переживання горя у сім'ї; міра залучення дітей до розв'язання проблемних питань сімейних відносин, позиція матері (батька) щодо ситуації, яка склалась, вік дитини та ін.

Особливо дестабілізуються сімейні взаємини у тих випадках, коли школяр, який добре знав і пам'ятав батька (матір) ставлять перед фактом утворення нової сім'ї, не посвячуючи його в стосунки матері й нового батька і не налаштовуючи його попередньо до себе. Необачність, черствість до нього, до його внутрішнього стану веде, в кінцевому результаті, до різних порушень загалом впливає на рівень його загальної культури.

Другий етап життєвого циклу сім'ї характеризується нестійкістю сімейних відносин, пошуками оптимальних шляхів виходу з ситуації, що склалась. Нерідко мати (батько) зразу ж вибирає педагогічно недоцільний стиль взаємин, що у наступному призводить до плачевних результатів. Нерідко з появою

вітчима (мачухи) така ситуація ще ускладнюється, а лінія повного забезпечення дитини продовжується. У цій ситуації батьки не усвідомлюють, що виховувати й піклуватися про дітей мають так, аби діти були переконані: в першу чергу необхідне піклування про батьків. Неправа мати (батько), коли вважає, що дитина – це все або єдине, що в неї залишилось на світі після нещастя. Вона оберігає цей свій скарб для себе, забуваючи про те, що дитина – самостійна особистість зі своїми особливими бажаннями й інтересами. Прив'язавшись усім серцем до дитини, вона стає хворобливо ревнивою, оберігаючи її від усіляких “нездорових” впливів і, якщо чого й добивається від неї, то це тупої байдужості до всіх, включаючи й до матері, чи відкритого вибуху незадоволення, також спрямованого спочатку проти нерідного батька, а потім і рідної матері.

Зведення до мінімуму тривалості перебування дитини в умовах перших двох етапів, правильний вихід із ситуації, що склалась, встановлення у взаєминах із дитиною авторитету нового батька (матері), включення підлітка як повноправного члена колективу нарівні з дорослими в життєдіяльність сім'ї складають суть важливих вимог, які дають змогу попередити у дітей емоційне неблагополуччя.

Найбільш сприятливий для різнобічного розвитку школярів четвертий період життєвого циклу повної зміненої сім'ї. Тут на перший план висуваються такі фактори сімейного середовища як особистий приклад батьків, згуртування сімейної групи як колективу та інше. При цьому важливе значення має привчання дітей до праці. С.В. після нового одруження продовжує традицію колишньої сім'ї (чолові помер), разом із вітчимом включає дітей до виконання різних трудових обов'язків.

Останні два періоди можуть виникати в залежності від різних ситуацій.

Спостереження, аналіз дій, вчинків показують, що в перехідні періоди утворення та руйнування неповної сім'ї здійснюється багато правопорушень. Ці ж періоди повинні стати предметом постійної пильної уваги сім'ї, школи, суспільства. Своєчасна допомога дитині у цих випадках повинна включати: попе-

редження можливих несприятливих обставин в сім'ї і школі, перебудову виховної позиції батька (матері) через самокритичний перегляд своїх власних відносин у сім'ї, через зміну своїх стосунків із дитиною, спілкування її з дорослою людиною, яка для неї є авторитетом, із метою подолання ситуації відчуження.

Як показує практика, така допомога здійснюється надзвичайно важко, оскільки соціальні педагоги складних обставин життя сім'ї не вивчають і не знають, а батьки не тільки не зауважують, що вони причиняють шкоду дитині, не діляться своїми тривогами, приховують від очей педагога істинні причини зривів поведінки своїх дітей, що проявляються як у сім'ї, так і в школі.

Розв'язання проблем, що виникають у перехідні етапи життєдіяльності повної зміненої сім'ї, буде сприяти не тільки формуванню колективістських стосунків у сім'ї, але й правильному нормальному вихованню зростаючого покоління.

Аналіз соціально-психологічних характеристик вивчених нами повних змінених сімей дозволив нам виділити: 8% сімей знаходяться на високому рівні розвитку колективу, позитивно впливають на виховання своїх дітей; 20% сімей середнього рівня розвитку, внутрішньо згуртованих, але замкнених і відірваних від інших сімейних груп; 32% сімей низького рівня розвитку колективістських відносин; 40% сімей характеризуються як чисто дифузні групи з деякими асоціативними зв'язками, що проявляються на рівні рідного з батьків та дитини. Таким чином, нерозвиненість у 72% повних змінених сімей колективістських відносин негативно впливає на формування й розвиток особистості дитини, що й призводить до девіантної поведінки дітей і підлітків.

Соціально-педагогічний супровід переходу від неповної до повної зміненої сім'ї передбачає стеження за збереженням позитивних емоційних відносин із рідними батька й матері в умовах окремого від них проживання.

Важливою умовою підвищення ефективності виховання дітей із повних змінених сімей є компенсаторна діяльність дорослих у заміщенні недостатнього для дитини батьківського (материнського) впливу. Цей напрям здійснюється в

основному через збереження позитивних емоційних відносин із родичами рідного з батьків та колишнього батька (матері) в умовах окремого від них проживання, що забезпечується в процесі спостереження, засвоєння підлітками моделі відносин у новій сім'ї.

У більш ширшому значенні компенсаторна діяльність дорослих у наданні допомоги дітям із таких сімей означає цілеспрямовану роботу – включенню їх у систему соціальних відносин. В число основних вимог, які стосуються здійснення компенсаторної діяльності, входять: необхідність поступлення стимулів із зовнішнього життєвого середовища у певній кількості, якості, згрупованості й часовій послідовності; створення деякої постійності навколишнього середовища, особливо в складі осіб, які займаються з дитиною дошкільного віку, створення умов для розвитку стійких взаємин дитини й батька (матері), обставинами його дому і зовнішнім оточенням.

У компенсаторній діяльності дорослих основними є не корекційні функції, а попередження “западань” у різнобічному розвитку школярів. Досвід соціально-педагогічного супроводу батьків із різних типів повних змінених сімей показав, що таке можливе лише при умові, якщо реалізація основних функцій компенсаторної роботи з дітьми буде здійснюватись відповідними органами й причетними до виховання дитини особами протягом різних етапів неповнолітнього в умовах такої сім'ї (утворення повної зміненої сім'ї, етапу дестабілізації внутрішньої обстановки в сім'ї, етапу нормалізації стосунків із тим із батьків, хто прийшов у сім'ю). Тому необхідна система організації компенсаторної діяльності дорослих у наданні допомоги дітям із такої сім'ї, яка б у різних умовах передбачала: вибір хрещених батьків (із числа близьких, рідних, друзів сім'ї); вмiле використання різних способів заміщення дитині недостатнього впливу через спілкування з рідними матері (батька), у деяких випадках спілкування з родиною рідного із батьків, який вже не проживає з сім'єю; використання сімейних клубів, дитячих об'єднань за місцем проживання тощо.

Саме в процесі компенсаторної діяльності близьких людей щодо доповнення відсутнього батьківського (материнського) впливу проявляються теплі емоційні відносини, що надають можливість для задоволення життєво важливих потреб особи, створюються умови для розвитку добрих стосунків між дитиною і батьком, іншими рідними, успішно виробляються необхідні навички взаємин з іншими людьми, відбувається включення їх у систему суспільних відносин з метою засвоєння адекватних соціальних ролей.

Встановлення довірливих взаємостосунків прийомних батьків і дітей, їхніх родин. Труднощі, з якими можуть зіткнутися батьки при вступі в новий шлюб, значною мірою залежатимуть від взаємостосунків між рідним батьком і дітьми. Це також залежатиме від тривалості перебування в шлюбі з нині розлученим чоловіком. Чим дружніше ставляться один до одного рідні мати й батько після розлучення, тим легше буде дітям і тим рідше з'являтимуться проблеми. Серйозні труднощі з'являться тоді, коли рідні батьки використовують дітей для того, щоб уразити один одного, або коли дитина використовує одного батька в боротьбі проти іншого. Наприклад, вітчима часто жаліються на те, що діти скаржаться на них своєму рідному батькові, розповідають йому про те, як вітчим ущемляє їх права, що мама захочує вітчима бути до них строгим і що вітчим дуже противний. Рідний батько, в свою чергу, починає скаржитися своїй колишній дружині, в якій живе дитина, і пред'являє їй претензії: „Поки я живий, вітчим не має права диктувати щось моїм дітям і наказувати їм, що робити”. Якщо мати, з якою живе дитина, зробить цій дитині зауваження за те, що вона скаржиться своєму рідному батькові, то це послужить початком загальної війни. Врешті-решт це може відобразитися на новому шлюбі.

Соціальний педагог повинен переконати сім'ю в тому, що складність проблем слабшатиме, якщо всі зацікавлені сторони працюватимуть для їх вирішення. Як стверджував окремі спеціалісти, другий шлюб, що приводить до

створення сім'ї, надає батькам нову можливість збудувати той тип соціальних відносин, який вони забажають.

Діти дуже гостро відчують стан своїх батьків незалежно від того, наскільки сильно ті намагаються його приховати. Як тільки дитина відчує, що зачепила батьків за живе, вона може продовжити в тому ж дусі, щоб розсердити їх остаточно, замість того щоб виправитися і викликати у відповідь дружні відчуття. Соціальному педагогу потрібно добитися довіри як батьків, так і дитини і допомогти їм з'ясувати, в якій формі виявляються їх приховані відчуття і які у відповідь реакції протилежної сторони на ці прояви.

Соціальний педагог має помічати кожен нюанс відчуттів і відносин дитини до прийомних батьків, а також ті форми, в яких він виражає свої відчуття. Після того, як консультант налагодить довірливе спілкування з прийомною дитиною, він повинен, використовуючи техніку конфронтації, познайомити дитину з дійсними причинами такого її ставлення до батьків. Це повинно бути зроблено з чуйністю, співчуттям і розумінням. У той же час психолог повинен пояснити дитині, що вона не надала батькам ні єдиного шансу; що він сам вселив собі, що батьки його не люблять, і крізь призму цієї установки намагається одержати якісь докази власної правоти. В результаті дитина говорить самому собі. „Я був правий. Вони не люблять мене”.

Потрібно допомогти батькам, щоб вони не переживали почуття провини або сорому за власні вчинки або відчуття, а концентрувалися на тому, як їм поліпшити свої взаєностосунки з дитиною. Варто пояснити нерідним батькам, що поводитися з прийомною дитиною потрібно точно так, як вони ставились до рідної дитини. Батьки не повинні дозволяти, щоб дитина шантажувала їх, кажучи: „Ви б так не поступали, якби я була не усиновлена, а рідна дитина”. Консультант повинен застерегти батьків, щоб вони не дозволяли собою маніпулювати.

У подібних ситуаціях соціальний педагог може запропонувати батькам використовувати метод парадоксальних намірів. Батько може обняти або

поцілувати дитину і сказати: „Можливо, ти права”. Важливо, щоб це було зроблено з відчуттям. Звичайно таке зауваження батька справляє на дитину дуже сильне враження, хоча він може й віддавати собі звіт у сенсі сказаного. Така відповідь припиняє всі подальші пояснення і завірення, які дитина чула до цього багато раз. Цю техніку слід використовувати з найбільшою обережністю. Психолог може запитати дитину, на що була б подібне зараз її життя, якби вона не була усиновлена. Відповідь дитини часто вказує на те, чого вона намагається уникнути, або що є метою її нинішньої поведінки.

Нерідні батьки можуть погіршити ситуацію, якщо задаровуватимуть дитину, звинувачуватимуть її в невдячності або загрозувати їй тим, що позбавляться її, якщо вона не буде поводитися добре.

Таким чином, встановлення довірливих взаєностосунків прийомних батьків і дітей, їхніх родин дозволяє ефективно розв’язувати проблемні питання сімейного спілкування, підвищувати результативність різнобічного виховання, саморозвитку і самовдосконалення особистості дитини із повної зміненої сім’ї.

Надання психологічної допомоги в окремих складних випадках незгоджень чи конфліктних стосунків. Удосконалення виховного потенціалу повної зміненої сім’ї може бути забезпечене при умові об’єднання зусиль школи, сім’ї і суспільства. Цілеспрямована діяльність школи у взаємодії з сім’єю передбачає, насамперед, встановлення тісної співпраці і взаєморозуміння між соціальним педагогом, вчителями і батьками. Проте тут є ще багато труднощів і недоліків: у розумінні й підтримці систематичного зв’язку з батьками, у вивченні умов і можливостей сімейного виховання, у підвищенні рівня психолого-педагогічної культури матері (батька), в організації допомоги сім’ї з боку суспільства.

Серед них важливими є: незнання соціальними педагогами різних форм підтримки зв’язку із сім’єю; деяка замкнутість батьків, небажання ділитись своїми проблемами; труднощі у встановленні довірливих контактів як із школярами, так і з батьками, іншими родичами; відсутність у більшості шкіл

диференційованої роботи з батьками із різних типів сімей; ігнорування індивідуальних педагогічних консультацій, відсутність в школах педагогічних кабінетів для роботи з сім'ями, де б проводились індивідуальні і групові, усні й письмові консультації для батьків у вигідний для них час, рідка практика вручення матері (батькові) психолого-педагогічних рекомендацій, пам'яток з окремих питань родинної педагогіки; слабе використання можливостей Рад татів, жіночих рад, хрещених батьків та інших дорослих, які можуть компенсувати відсутній вплив, недостатність контактів вчителів із підлітками з девіантною поведінкою.

Перебудова негативних внутрісімейних стосунків дорослих і дітей, а також створення сприятливих умов для здійснення єдиної лінії педагогічної взаємодії на дитину з боку сім'ї і школи можливі за умови цілеспрямованого використання виховного потенціалу сім'ї і за наявності спільної діяльності батьків і вчителів. Ця спільна діяльність, побудована на принципах добровільності, зацікавленості, товаришкості, повинна привести до перебудови стосунків між батьками, дітьми, вчителями, встановивши між ними глибші контакти і взаєморозуміння; дозволить ретроспективно виявити причини минулих конфліктів, накреслити шляхи дальшого удосконалення форм і методів сімейного виховання і шляхів впливу на дітей з боку школи.

Виховний мікроклімат в класі і сім'ї часто визначається характером спілкування педагогів і батьків, побудованому на довірливій основі, єдиній меті, взаємодоповненні форм і методів виховання і самовиховання, який залежить від педагогічного такту, авторитету, особистого прикладу вчителя, індивідуального підходу його до учня, матері (батька). В аспекті підвищення рівня психолого-педагогічної культури матері (батька) й нерідного із батьків основними труднощами є: відсутність у більшості шкіл ігнорування індивідуальними педагогічними консультаціями, відсутність практичних рекомендацій з розв'язування педагогічних задач-ситуацій, які виникають в умовах розпаду та утворення повної зміненої сім'ї. В відведеному для таких

консультацій кабінеті можна надати групові, індивідуальні, усні й письмові консультації батькам у зручний для них час, розмістити стенди, папки, в яких були б поміщені рекомендації типу: „Як налагодити контакти з прийомною дитиною”, „Чи може вітчим (мачуха) стати для дитини рідним?”, „Чому необхідне спілкування дитини з батьком, який проживає окремо?”, „Чи дозволяти дитині зустрічатися з родичами колишнього чоловіка?”, „Добрі стосунки колишнього подружжя – необхідна умова успішного виховання дітей” тощо.

Найголовніше в організації соціально-педагогічного супроводу є забезпечення сприятливих умов для виховання дітей у сім’ї та школі. Звідси – головна вимога: рішуче змінити обстановку, в умовах якої формується особистість, знешкодити або нейтралізувати ті чинники, які негативно впливають на виховання дитини.

У випадках встановлення довірливих відносин соціального педагога, вчителів із батьками під час тематичних батьківських зборів можна провести й заняття з розгляду проблемних ситуацій, актуальних для відносин повної зміненої сім’ї, дати можливість батькам поділитися власним досвідом, висловити думку з приводу раніше даних рекомендацій, а також провести з ними рольову гру, щоб не просто обговорити подану ситуацію, а поставити себе на місце батьків чи дитини. Це дозволяє поглянути на себе з боку і згадати власну поведінку в новій ситуації, проаналізувавши її тепер.

Спілкування не завжди вимагає від соціального педагога подачі конкретних рекомендацій. Нерідко люди потребують не якоїсь певної допомоги, а шукають можливості поділитись хвилюваннями, думками. Звідси, завдання – тактовно вислухати. Адже, розповідаючи, батьки самі аналізують вчинки дитини і власну реакцію на них. Від педагога в цих випадках вимагається вміння спрямувати розповідь у потрібному напрямі, допомогти оцінити існуючу проблему всебічно й глибоко.

Здійснюючи індивідуальну роботу з батьком, який проживає окремо (зв'язок можна підтримувати вчителями через запрошення на батьківські збори, консультації; при зустрічах розказувати про успіхи дитини, давати поради, як у таких умовах можна продовжувати брати участь у вихованні дітей), досвідчені вчителі на перше місце ставили турботу про єдність виховного впливу на дітей, підтримку авторитету вітчима, мачухи, які проживають із дитиною, збереження добрих стосунків дітей з бабусями і дідусями, необхідність такту й терпіння з усіх сторін.

Класному керівнику доцільно встановити довірливий стиль взаємин із батьками, щоб вони не боялися розказати будь-яку інформацію про своїх дітей, особливо варто встановити такі контакти з вітчимом (мачухою), а також із батьком, який проживає окремо від сім'ї і переживає за виховання дитини. Батьки потребують кваліфікованої допомоги, а не тільки повчань, докорів і скарг на дітей. Відвідуючи сім'ю, класний керівник повинен передбачити можливі наслідки його візиту, допомогти дитині з повної зміненої сім'ї впевнитися в тому, що у неї є новий батько, який добре ставиться й піклується про неї, а також вона має й рідного батька (матір), який (яка) через складні умови проживає від сім'ї окремо, але який також любить її.

Досвід показує, що соціальний педагог, який шукає шляхів посилення виховної дії нерідного батька на дитину, в багатьох випадках повинен скоріше переговорити з рідною матір'ю (батьком). Необхідно пояснити їй, що від налагодження взаємин у новій сім'ї, від ставлення до колишнього чоловіка (дружини), від загального психологічного клімату в родині залежить, чи буде нова ситуація сприятливо впливати на розвиток здібностей дитини, її інтересів чи приведе, навпаки, до зниження її самоповаги, розвитку у неї невпевненості в собі та інших негативних якостей. Із віком вплив нерідного з батьків на психіку дитини збільшується. Для шкільного віку дитини статус нового батька сприяє формуванню почуття впевненості й стабільності, статус рідної матері (батька) – почуттів емоційного відгуку, а разом визначають для дитини специфіку її

майбутньої сім'ї, брати й сестри розширюють пізнавальні можливості, соціальну активність дитини, її здатність орієнтуватися в мікрогрупах.

Особливо педагог має звернути увагу на участь нового батька у вихованні хлопчика. Нерідко чоловіки, які самі виховувались в сім'ї без участі батька і в дитинстві були дуже прив'язані до матері, в своєму теперішньому сімейному житті бажають тільки повторення таких стосунків. Вони очікують від дружини тієї ж турботи в повсякденному житті, того господарського керівництва, такого ж контролю за їх діями, звільняються від відповідальності "глави сім'ї".

Педагог не може змінити стосунки в сім'ї дитини з нерідним із батьків, не може повернути дитині батька, який залишив сім'ю, але може й повинен сформувати у дитини правильне ставлення навіть до найскладнішої ситуації. У дитини мало життєвого досвіду і вона психологічно беззахисна перед невдачами й непорозуміннями. Тут дуже важлива індивідуальна робота психолога, в якій можна виділити наступні компоненти: пояснення, усвідомлення, мобілізація волі.

У роботі з підлітками із повних змінених сімей особливо складно батькам і класним керівникам встановити першопричину властивих дитині установок і комплексів. Так, помітивши комплекс неповноцінності у сина, мати Миколи С. (після розлучення нову сім'ю створила декілька років тому) старалася виробити в нього більш високу самооцінку, весь свій вільний час намагалась проводити з сином. Інженер-конструктор за професією, вона часто сама вчила сина майструвати, грала з ним в шахи тощо, повністю відгородивши його від товаришування з іншими хлопцями. При зустрічі соціальний педагог вказала матері на її педагогічну помилку, пояснивши, при цьому, що наявний комплекс неповноцінності у дитини є вторинним стосовно первинних почуттів самотності (за даними соціометричного опитування Микола виявився серед ізольованих учнів). Матері було рекомендовано спрямувати свої зусилля на зближення хлопця з вітчимом, але, насамперед, на допомогу у встановленні контактів з однокласниками, усунути й нівелювати причини, які не дозволяють

дитині встановити задовільний емоційний контакт з ровесниками. У цьому плані були намічені спільні дії, матері й класного керівника. Таким чином, встановивши дійсну причину виникнення тих чи інших установок у дитини, легше підібрати прийоми і засоби для усунення наявних комплексів.

Важливий бік психологічної допомоги учням із повних змінених сімей – удосконалення стилю взаємин вчителів, класних керівників з дітьми та їх батьками. До них має проявлятися особлива чутливість, розуміння, доброзичливість, щирість. Вчителі проявляють стриманість, не допускають окриків, особливо в присутності інших учнів, частіше розмовляють з такими учнями наодинці. При цьому вони не підкреслюють здібності одних і неспіхи інших, не протиставляють одних учнів іншим, а утверджують навіть найменші успіхи таких дітей, не підкреслюючи їх як щось несподіване. Намагаються зберегти об'єктивність у розмові з такими учнями, проявляють довіру, попереджують обман і стимулюють відвертість.

Однак турбота про дитину, увага до неї не повинні перетворюватися в безтактне втручання вчителів у внутрішній світ дитини. Для дітей із повних змінених сімей не так важливо проявити турботу, як показати їм, що про їх проблеми знають і готові допомогти.

Удосконалення виховного потенціалу повної зміненої сім'ї може бути забезпечено при умові об'єднаних зусиль школи і сім'ї. Як не захоплюватися мудрістю батьків, коли чуєш від Юлі (2 клас), що у неї два тати і обидва вони дуже хороші. Її справжній тато з ними не живе, але відвідує її в школі, вона теж ходить до нього в гості, грається з його сином. Мама завжди наставляє, щоб вона поважала тата. Матері було нелегко відрегулювати стосунки дитини з батьком так, щоб у неї не було розчарування, що вона йому не потрібна. Тобто, найголовніше, щоб дитина, не страждала від роздвоєності, від того, що батько і мати перетягують її кожен на свій бік.

Таким чином, досвід соціально-педагогічного супроводу переходу з неповної у повну змінену сім'ї засвідчує, що диференціація роботи з учнями з

таких сімей, дозволяє значно краще використати потенційні можливості школярів у різних видах діяльності, нормалізувати їх стосунки в класі та сім'ї, долати наявні труднощі і в загальному підвищити результативність виховних впливів.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження, аналіз практичного досвіду показує, що найбільш важливими умовами підвищення ефективності виховання досліджуваних нами дітей виступають: створення педагогічно доцільних взаємин у сім'ях різних типів повних змінених сімей індивідуалізація та диференціація роботи школи з учнями та їх батьками; співдружність школи, сім'ї і громадськості у наданні допомоги в перехідний період утворення повної зміненої сім'ї.

Найбільш важливими чинниками створення сім'єю педагогічно доцільних взаємин є: дотримання батьками основних вимог до нормалізації життєдіяльності повної зміненої сім'ї, усунення негативних наслідків порушених сімейних взаємин; збереження й наступна організація колективістських сімейних взаємин; зростання значущості особистого прикладу батьків, формування у дітей позитивного ідеалу дорослого; створення атмосфери життєрадісності й оптимізму в сім'ї; розумне співвідношення батьківської любові й вимогливості; недопустимість конфліктних відносин рідного та нерідного з батьків, створення у дітей уявлення про батька, котрий проживає окремо, як про людину зі своїми перевагами й недоліками; раціональне використання дитячого прагнення до позитивного ідеалу сімейних взаємин.

Основними умовами ефективного соціально-педагогічного супроводу в процесі переходу з неповної сім'ї у повну змінену є: 1) формування морально-ціннісних відносин між рідним із батьків та вітчимою (мачухою) на основі поглиблення й розширення їхніх моральних знань, демократизації стилю взаємин, підвищення суспільно-педагогічної спрямованості життя сім'ї; 2) створення оптимального ставлення, особливо нерідного з батьків, до дітей ("теплота-вимогливість"); 3) розширення й поглиблення змістовності спілкування дітей із

дітьми на основі спільної діяльності в різнобічних сферах життєдіяльності сім'ї (дозвілля, господарсько-побутова діяльність); 4) організація виховної взаємодії батьків і дітей у цих сферах життєдіяльності сім'ї як рівноправних учасників; 5) співпраця сім'ї і школи в процесі різнобічного виховання особистості.

Необхідною умовою соціально-педагогічного супроводу повної зміненої сім'ї є компенсаторна діяльність дорослих для заміщення дитині батьківського (материнського) впливу, максимально наближеного до взаємин “рідний – рідному”, завдяки яким виробляються необхідні стосунки з іншими людьми, проявляються теплі емоційні відносини, що надають можливості для задоволення життєво важливих потреб особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонов А., Медков В. Социология семьи. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 304 с.
2. Боулби Дж. Детям – любовь и заботу // Лишенные родительского попечительства. – М.: Педагогика, 1991. – С. 144-153.
3. Видра Д. Помощь разведенным родителям и их детям: от трагедии к надежде. По страницам научных трудов Гельмута Фигдора. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2000. – 224 с.
4. Гаврилова Т. К проблеме влияния распада семьи на детей дошкольного возраста // Семья и формирование личности. – М., 1981.- С. 10-14.
5. Горьковая И. Влияние семьи на формирование делинквентности у подростков // Психологический ж-л. – 1994. – Т. 15. – № 2. – С. 57-65.
6. Гурко Т. Трансформация института современной семьи // Социологические исследования. – 1995. – № 10. – С. 10-13.
7. Діти, жінки та сім'я в Івано-Франківській області: Статистичний збірник / За ред. О. Костюк. – Івано-Франківськ: Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2007. – 201 с.
8. Енциклопедія батьківства: посібник з сімейного виховання / За заг. ред. Є. Коваленко, С. Кириленко. – К.: КНТ, 2008. – 592 с.
9. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка: У 3-х т. – Т. 1. Основи родинних взаємовідносин. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2006. – 288 с.
10. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка: У 3-х т. – Т. 2. Основи родинного виховання. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2006. – 288 с.
11. Козубовська І., Керецман В., Товканець Г. Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю. – Ужгород, 1998. – 170 с.

- 12.Костів В. Виховний потенціал родини // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2007. – № 3. – С. 54-59.
- 13.Костив В. Внебрачная семья. Неполная семья. Осиротевшая семья. Приемные дети // Семейное воспитание: краткий словарь. – М.: Политиздат, 1990. – С. 27-28, 153-154, 167, 205-206.
- 14.Костів В. Вплив неповної сім'ї на формування гендерних якостей сім'янина // Формування гендерної культури молоді: проблеми та перспективи. – Тернопіль, 2003. – С. 69-72.
- 15.Костів В. Зміцнення родинних відносин на основі державної уваги до сімей з порушеною структурою // Сучасні проблеми науки й освіти. – Харків, 2003. – С. 284-285.
- 16.Костів В. Консультативна робота з проблем родинного виховання у неповній сім'ї. – Івано-Франківськ, 1998. – 116 с.
- 17.Костів В. Моральне виховання дітей із неповних сімей. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 304 с.
- 18.Костів В. Неповна сім'я і розвиток комунікативної культури особистості // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія “Педагогіка і психологія”. – Чернівці: Рута, 2007. – Вип. 330. – С. 77-86.
- 19.Костів В. Соціально-педагогічні основи виховання дітей в сучасній неповній сім'ї // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Педагогіка. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – Вип. 5. – С. 154-164.
- 20.Кравець В. Гендерна педагогіка: Навчальний посібник. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.
- 21.Крюкова Т., Сапоровская М., Куфтяк Е. Психология семьи: жизненные трудности и совладение с ними. – СПб.: Речь, 2005. – 240 с.
- 22.Кутсар Д., Тийт Э. Некоторые закономерности формирования семьи // Проблема стабильности брака. – Тарту, 1980. – С. 112-121.
- 23.Лангмейер Й, Матейчек З. Психологическая депривация в детском возрасте. – Прага: Авиценум, 1984.
- 24.Макаренко А. Лекции о воспитании детей // Пед. соч.: В 8-ми т.- М., 1984. – Т. 4. – С. 59-115.
- 25.Макаренко А. Воспитание в семье и школе // Педагогические сочинения: В 8-ми т. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 287-313.
- 26.Макаренко А. Книга для родителей // Пед. соч.: В 8-ми т. – М., 1985. – Т. 5. – С. 8-236.
- 27.Макаренко А. О “Книге для родителей” // Пед. соч.: В 8-ми т. – М., 1986. – Т. 7. – С. 145-156.
- 28.Матейчек З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье // Воспитание детей в неполной семье. – М., 1980. – С. 70-85.
- 29.Матейчек З. Родители и дети: Кн. для учителя: Пер. с чешского. – М.: Просвещение, 1992. – 320 с.
- 30.Обуховский К. Психология влечений человека: Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1972. – 286 с.

31. Овчарова Р. Справочная книга школьного психолога. – 2-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1996. – 352 с.
32. Прихожан А., Толстых Н. Дети без семьи. – М.: Педагогика, 1990. – 196 с.
33. Раттер М. Помощь трудным детям / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1987. – 356 с.
34. Рудинеско Е. Розладнана сім'я / Пер. з фр. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 232 с.
35. Рутман Э. От соперничества к сотрудничеству // Семья и школа. – 1997, – № 5. – С. 41.
36. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991 – 2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 254 с.
37. Соціально-психологічні проблеми виховання дітей в дистантних сім'ях і методично-теоретичні засади підготовки спеціалістів до роботи з ними: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 30-31 жовтня 2008 року. – Чернівці: Технодрук, 2008. – 176 с.
38. Стельмахович М. Вітчим, мачуха, опікун, названі батьки // Стельмахович М. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – С. 128-135.
39. Стельмахович М. Українська народна педагогіка: Навч.-метод. посібник. – К., 1997. – С. 94-97.
40. Сухомлинський В. Батьківська педагогіка. – К.: Рад. школа, 1978. – 263 с.
41. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям // Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1980. – Т. 3.
42. Сухомлинський В. Родительская педагогіка. – М.: Знание, 1978. – С. 94-95.
43. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посібник / За заг. ред. А. Капської. – К., 2000. – 372 с.
44. Харчев А. Брак и семья в СССР. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1979. – 364 с.
45. Шпиц Р. Поведение депривированных детей / Лишенные родительского попечительства. – М., 1991. – С. 166.
46. Якубова Ю., Антонова-Турченко О., Святненко Г., Московка М. Проблемні сім'ї: діти і батьки. – К.: Студцентр, 1998. – 138 с.